

Birleşmiş Milletler'in Temiz, Sağlıklı ve Sürdürülebilir Bir Çevre Hakkını Bir İnsan Hakkı Olarak Tanıması^(*)

United Nations Recognizing the Right to a Clean, Healthy and Sustainable Environment as a Human Right

Perçem ARMAN^(**)

“İnsan, ona fiziksel destek ve entelektüel, ahlaki, sosyal ve ruhsal büyüme fırsatı veren çevresinin hem varlığı hem de şekillendiricisidir. İnsan ırkının bu gezegendeki uzun ve dolambaçlı evriminde öyle bir aşamaya gelinmiştir ki, bilim ve teknolojinin hızlı ivmesi sayesinde insan, çevresini sayısız şekilde ve benzeri görülmemiş bir ölçekte dönüştürme gücünü elde etmiştir. İnsanın çevresinin her iki yönü - doğal ve insan yapımı - onun esenliği ve temel insan haklarından, hatta yaşam hakkının kendisinden yararlanması için elzemdir.”

Birleşmiş Milletler İnsan Çevresi
Konferansı Deklarasyonu, 1972
(Stockholm Deklarasyonu)^(***)

Öz:

Bugün artık çevre sorunlarının sadece ulusal bir sorun olmadığı, aksine bütün toplumları etkileyen küresel bir olgu olduğu anlaşılmıştır. Çevrenin devam eden bozulması, insanlığın karşı karşıya olduğu en ciddi sorunlardan biridir. Çok fazla çevresel yıkıma ve çevreyi korumak için atılan birçok adıma tanık olduğumuz bir çağda, temiz bir çevre için yeni bir temel hakkın tanınması gerekip gerekmediği en çok tartışılan konulardan biri haline gelmiştir. Ekim 2021 tarihinde önce Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Konseyi 48/13 sayılı bir kararıyla ve sonrasında da Temmuz 2022 tarihinde

^(*) Araştırma Makalesi / *Research Article*
Yayın Kuruluna Ulaştığı Tarih: 25.07.2023
Yayınlanmasının Kabul Edildiği Tarih: 09.01.2024
DOI: <https://doi.org/10.58733/imhfd.1451533>

Bu makaleye atf için: ARMAN, Perçem, “Birleşmiş Milletler'in Temiz, Sağlıklı ve Sürdürülebilir Bir Çevre Hakkını Bir İnsan Hakkı Olarak Tanıması”, **İMHFD**, C. 9, S. 1, 2024, s. 3-28

^(**) Yrd. Doç. Dr., Yakın Doğu Üniversitesi, Hukuk Fakültesi, Uluslararası Hukuk Anabilim Dalı, Lefkoşa - Kıbrıs
E-posta: percem.arman@neu.edu.tr
Orcid: <https://orcid.org/0000-0003-1622-3009>

^(***) Declaration of the United Nations Conference on the Human Environment (Stockholm Declaration), Stockholm, 16 June 1972, (Çevrimiçi) <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/NL7/300/05/PDF/NL730005.pdf?OpenElement>, E.T. 24.07.2023, parag. 1.

Birleşmiş Milletler Genel Kurulu 76/300 sayılı bir kararıyla temiz, sağlıklı ve sürdürülebilir çevre hakkını bir insan hakkı olarak tanımıştır. Sağlıklı bir çevre hakkına ilişkin Birleşmiş Milletler Genel Kurulu Kararının kabul edilmesi, tanınması ve ulusal yasal çerçevelere dahil edilmesi, bu hakkın herkes tarafından etkili bir şekilde kullanılmasını sağlamak için gereken eylemin yalnızca başlangıcını temsil eder. Bundan sonra ne olacağı, Devletlerin ve işletmeler gibi diğer paydaşların yerel, bölgesel ve uluslararası düzeylerde nasıl yanıt verdiği ve bunlara nasıl uyduğuna bağlı olacaktır. Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nun 76/300 sayılı Kararı temiz, sağlıklı ve sürdürülebilir çevre hakkının kabul edilmesini uzun bir yolculuğun sonu olarak sunsa da, aynı zamanda yeni bir yolculuğun da başlangıcını temsil ediyor. Bu çalışma, uluslararası alanda, Birleşmiş Milletler özelinde, çevre için bir hak arayışında katedilen yol ve bugün gelinen noktayı ele alacaktır.

Anahtar Kelimeler:

Birleşmiş Milletler, Stockholm Deklarasyonu, Uluslararası Çevre Hukuku, İnsan Hakları Hukuku, Çevre Hakkı.

Abstract:

Today, it has been understood that environmental problems are not just a national problem, but a global phenomenon that affects all societies. The ongoing degradation of the environment is one of the most serious problems faced by humanity. In an age where we are witnessing excessive environmental destruction and many steps being taken to protect the environment, whether a new fundamental right to a clean environment should be recognized has become one of the most debated issues. The right to a clean, healthy and sustainable environment has been recognized as a human right in October 2021, first with the UN Human Rights Council Resolution 48/13 and then with the United Nations General Assembly Resolution 76/300 in July 2022. The adoption, recognition and incorporation of the United Nations General Assembly Resolution on the right to a healthy environment represents only the beginning of the action needed to ensure the effective enjoyment of this right by all. What happens next will depend on how States and other stakeholders such as businesses respond and comply at the local, regional and international levels. Although the United Nations General Assembly's Resolution 76/300 presents the recognition of the right to a clean, healthy and sustainable environment as the end of a long journey, it also represents the beginning of a new journey. This study will deal with the path taken and the point reached today in the search for a right for the environment in the international arena, in particular the United Nations.

Keywords:

United Nationsa, Stockholm Declaration, International Environmental Law, Human Rights Law, Right to Environment.

GİRİŞ

Küresel çevre sorunları bugün yalnızca ulusal çevre düzenlemeleriyle çözülememekte ve çevreyi etkili bir şekilde korumak için uluslararası düzeyde eylemler gerekmektedir. İklim değişikliği ve ozon tabakasının incelmeye başlaması, biyoçeşitliliğin kaybı, hava ve denizin zehirli ve tehlikeli bir şekilde kirlenmesi, nehirlerin kirlenmesi ve tatlı su kaynaklarının tükenmesi uluslararası hukukun ele alması gereken konular arasında yer almaktadır. Artık, çevresel tehditlerin ulusal sınırlara saygı göstermediği, bir zamanlar ulusal meseleler olarak görülen konuların uluslararası sonuçları olduğu ve dünyanın, yalnızca uluslararası işbir-

liği yoluyla ele alınabilecek ciddi çevresel sorunlarla karşı karşıya olduğu yaygın olarak kabul edilmektedir¹. Çevresel sorunların büyüklüğü, karmaşıklığı ve çok boyutluluğu karşısında, ulusal alanda yürütülen politikalar bu sorunların çözümünde tek başına yeterli olmamaya başlamış ve çevrenin korunması için uluslararası alanda bir işbirliğinin zorunluluğu doğmuştur².

Çevrenin devam eden bozulması, insanlığın karşı karşıya olduğu en ciddi sorunlardan biridir. Çok fazla çevresel yıkıma ve çevreyi korumak için atılan birçok adıma tanık olduğumuz bir çağda, temiz bir çevre için yeni bir temel hakkın tanınması gerekip gerekmediği en çok tartışılan konulardan biri haline gelmiştir. Ekim 2021 tarihinde önce BM İnsan Hakları Konseyi 48/13 sayılı bir kararıyla ve sonrasında da Temmuz 2022 tarihinde Birleşmiş Milletler Genel Kurulu 76/300 sayılı bir kararıyla temiz, sağlıklı ve sürdürülebilir çevre hakkını bir insan hakkı olarak tanımıştır. Bu çalışma, uluslararası alanda, Birleşmiş Milletler özelinde, çevre için bir hak arayışında katedilen yol ve bugün gelinen noktayı ele alacaktır.

I. STOCKHOLM KONFERANSI İLE BAŞLAYAN SÜREÇ

50 yıl geriye gidecek olursak çevreyle ilgili 1972 Birleşmiş Milletler İnsan Çevresi Konferansı'nı diğer adıyla Stockholm Konferansı'nı buluruz. Stockholm Konferansı'nın 50. yılını kutlamak için 2-3 Haziran 2022 tarihlerinde Stockholm'de yeniden "İnsan Çevresi Konferansı" düzenlenmiş ve Konferans "*Stockholm +50: Herkesin Refahı İçin Sağlıklı Bir Gezegen - Sorumluluğumuz, Fırsatımız*" temasıyla gerçekleştirilmiştir. Stockholm +50, çevrenin küresel olarak birbirine bağlı olduğunu ve ortak çevremizin üçlü krizini - iklim değişikliği, biyoçeşitlilik kaybı ve kirlilik - şimdiki ve gelecek nesiller için toplu olarak ele alma ihtiyacını vurgulamış ve bu konferans sonucunda, bir dizi tavsiye ortaya çıkmıştır. 2. Tavsiye "*1972 Stockholm Bildirisi'nin 1. ilkesinde ifade edilen vizyonu yerine getirerek temiz, sağlıklı ve sürdürülebilir bir çevre hakkını tanımak ve uygulamak*" olmuştur³.

¹ SANDS, Philippe / PEEL, Jacqueline, FABRA, Adriana / MACKENZIE, Ruth, **Principles of International Environmental Law**, Cambridge University Press, Cambridge, 2018, s. 3-4; KOIVUROVA, Timo, **Introduction to of International Environmental Law**, Routledge, London, 2014, s. 32.

² PAZARCI, Hüseyin, "Çevre Sorunlarının Uluslararası Boyutları ve Uluslararası Hukuk", **AÜ. SBF. Yayınları** (Fehmi Yavuz'a Armağan), Y. 1983, s. 203; GÜNEŞ, Ahmet M., "Uluslararası Çevre Hukuku Üzerine Bir İnceleme", **İÜHFİM**, y. 2012, C. LXX, S. 1, s. 83; KAYPAK, Şafak, "Çevre Hukukunun Ulusal ve Uluslararası Boyutları", **Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Y. 2012, S. 10, s. 206.

³ United Nations, "Stockholm+50: a healthy planet for the prosperity of all - our responsibility, our opportunity Stockholm", Report, 2 and 3 June 2022, (Çevrimiçi) https://wedocs.unep.org/bitstream/handle/20.500.11822/40618/Stockholm50_Report.pdf?sequence=1&isAllowed=y, E.T. 24.07.2023.

Sağlıklı bir çevrede yaşama hakkı uluslararası düzeyde çevreyle ilgili ilk BM toplantısı olan Stockholm Konferansı'nda dile getirilmiştir⁴. Stockholm Konferansı'na kadar dünya ulusları, çevreyi yönetmek için düşünülmüş, kapsamlı politikalardan yoksun kalmıştır⁵.

Bu konferans sonucunda kabul edilen Stockholm Bildirisi'nin önsözünde "... çevre insanın esenliği ve temel insan haklarından, hatta yaşam hakkının kendisinden yararlanması için elzemdir. Çevrenin korunması ve iyileştirilmesi, tüm dünyada insanların refahını ve ekonomik kalkınmayı etkileyen önemli bir konudur; tüm dünyaya halklarının acil isteği ve tüm hükümetlerin görevidir⁶." demektedir. Bunun yanında Bildiri'nin 1. İlkesi insanın, onurlu ve refah içinde bir yaşama izin veren nitelikli bir çevrede özgürlük, eşitlik ve yeterli yaşam koşulları temel hakkına sahip olduğunu ve çevreyi şimdiki ve gelecek nesiller için korumak ve geliştirmek konusunda ciddi bir sorumluluk taşıdığını belirtmektedir. Bildiri'nin 24. İlkesi de çevrenin korunması ve iyileştirilmesine ilişkin uluslararası konuların tüm ülkelerin işbirliği içinde ele alınması öngörülmektedir.

Bağlayıcılığı olmamakla birlikte, Bildiri'nin önsözünde çevrenin korunması ile insan haklarından yararlanma arasındaki yakın ilişki kabul edilerek, sağlıklı bir çevrenin insan yaşamından yararlanılması için gerekli olduğu kaydedilmiştir. Bildirinin 1. İlkesi bir çevre hakkını doğrudan ilan etmese de bir tür "çevresel hak"ta atıfta bulunmakta⁷ ve en azından insan haklarının çevreden bağımsız olmakla birlikte aslında çevreyle bağlantılı olduğunun kabulünü yansıtmaktadır⁸. Stockholm Bildirisi bugün, uluslararası çevre hukukunun temeli olarak kabul edilmektedir⁹.

⁴ Konferansa Türkiye de dahil 113 devlet katılmıştır: Stockholm Conference, Participant List, (Çevrimiçi) <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/NL3/217/10/PDF/NL321710.pdf?OpenElement>, E.T. 24.07.2023.

⁵ Genel olarak bkz. SANDS / PEEL / FABRA / MACKENZIE, s. 21-29.

⁶ Declaration of the United Nations Conference on the Human Environment (Stockholm Declaration), parag. 1 & 2.

⁷ ATAPATTU, Sumudu / SCHAPPER, Andrea, **Human Rights and the Environment**, Routledge, London, 2019, s. 68; ÖZDEK, E. Yasemin, **İnsan Hakkı Olarak Çevre Hakkı**, Türkiye ve Ortadoğu Amme İdaresi Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1993, s. 72.

⁸ Bu konuda birçok uluslararası çalıştay bulunmaktadır. İnsan hakları, çevrenin korunması ve sürdürülebilir kalkınma arasındaki bağlantının giderek daha fazla kabul edildiğini belgeleyen, İnsan Hakları Yüksek Komiserliği Ofisi (OHCHR) ve Birleşmiş Milletler Çevre Programı (UNEP) tarafından düzenlenen insan hakları ve çevre konulu 2002 ortak semineri bunlardan biridir. OHCHR and UNEP, "Promotion and Protection of Human Rights Science and Environment: Report of the Joint OHCHR and UNEP Seminar on Human Rights and the Environment", U.N. Doc. E/CN.4/2002/WP.7 (Jan. 16, 2002), (Çevrimiçi) http://www.ohchr.org/Documents/Issues/Environment/Reportonjoint_OHCHR-UNEPseminar2002.pdf, E.T. 24.07.2023. BRATSPIES, Rebecca, "Do We need a Right to a Healthy Environment?", **Santa Clara Journal of International Law**, Y. 2015, V. 13, 31-69, s. 58; ÖZDEK, 72.

⁹ ATAPATTU / SCHAPPER, s. 35; ÖZDEK, s. 73.

Stockholm Konferansı, belirlediği 26 ilke ile uluslararası çevre hukukunun gelişim haritasını belirlemiş ve bölgesel ve küresel düzeyde uluslararası faaliyetler için zemin hazırlamıştır¹⁰. Birleşmiş Milletler Çevre Programı'nın (United Nations Environment Programme, UNEP) oluşturulması Stockholm Konferansı'nın en önemli başarısıydı¹¹. Kuruluşundan bu yana, UNEP, çevre gündemini belirleyen, BM sistemi içinde sürdürülebilir kalkınmanın çevresel boyutunun tutarlı bir şekilde uygulanmasını destekleyen ve küresel çevre için yetkili bir savunucu olarak hizmet eden küresel bir otoritedir¹². UNEP, otuzdan fazla bölgesel antlaşmanın yanı sıra ozon tabakasının incelenmesi, tehlikeli atık ticareti ve biyoçeşitliliği ele alan önemli küresel antlaşmaların oluşturulmasından sorumlu olmuştur¹³.

Stockholm Konferansı'ndan on yıl sonra, Birleşmiş Milletler Genel Kurulu, "insanın doğanın bir parçası olduğunun farkında olarak" ve "her yaşam biçiminin benzersiz olduğuna ve insan için değeri ne olursa olsun saygıyı hak ettiğine ikna olarak" 1982 BM Dünya Doğa Şartı'nı kabul etmiştir. Şart'ın ilkeleri arasında doğaya saygı gösterilmesi ve onun temel süreçlerinin bozulmaması; yer-yüzündeki genetik canlılıktan taviz verilmemesi ve kara ve deniz olmak üzere dünyanın tüm alanlarının bu koruma ilkelerine tabi olacağı yer almaktadır¹⁴. Dünya Doğa Şartı Stockholm Bildirisi'nde belirlenen ilkeleri tekrarlamıştır. Şart'a göre insanın ihtiyaçları ancak doğal sistemlerin düzgün işleyişinin sağlanmasıyla ve Şart'ta ortaya konulan ilkelere saygı gösterilmesiyle karşılanabilir¹⁵. Şartı farklı kılan husus çevre hakkı ile ilgili diğer düzenlemelere kıyasla çevre anlayışında insanı merkeze koymayan bir yaklaşımda olmasıdır. Şart, "insanı doğanın bir parçası" olarak ele almış ve "insan için değeri ne olursa olsun, her yaşam biçiminin benzersiz" olduğunu belirtmiştir¹⁶.

¹⁰ GÜNEŞ, s. 86; SANDS / PEEL / FABRA / MACKENZIE, s. 33.

¹¹ United Nations, Conferences: Environment and Sustainable Development, <https://www.un.org/en/conferences/environment/stockholm1972>.

¹² UNEP'in misyonu, gelecek nesillerinkinden ödün vermeden yaşam kalitelerini iyileştirmeleri için uluslara ve halklara ilham vererek, bilgi vererek ve sağlayarak çevreyi koruma konusunda liderlik sağlamak ve ortaklığı teşvik etmektir. UNEP, iklim değişikliği, doğa ve biyoçeşitlilik kaybı ve kirlilik ve atıktan oluşan üç gezegensel krizin temel nedenlerini derinlemesine inceleyerek insanlar ve doğa için dönüşümsel değişim sağlamaya çalışmaktadır: UNEP, About UN Environment Programme, (çevrimiçi) <https://www.unep.org/about-un-environment>, E.T. 16.12.2023.

¹³ SANDS / PEEL / FABRA / MACKENZIE, s. 33; GÜNEŞ, s. 86.

¹⁴ World Charter for Nature, General Principles (Dünya Doğa Şartı), (çevrimiçi) <http://www.un-documents.net/wcn.htm>, E.T. 16.12.2023.

¹⁵ Dünya Doğa Şartı, parag. 6.

¹⁶ Dünya Doğa Şartı, Önsöz. Doğa hakları olarak bilinen ve toplu olarak gezegensel sağlık hakkı olarak anlaşılacak haklar, son kırk yılda sağlıklı çevre hakkına paralel olarak gelişmektedir. 1982 BM Dünya

Stockholm Konferansı'ndan on beş yıl sonra 1987 yılında bir BM kuruluşu olan Dünya Çevre ve Kalkınma Komisyonu (World Commission on Environment and Development, WCED) tarafından Ortak Geleceğimiz (Our Common Future, Brundtland Report, Brundtland Raporu) yayınlanmıştır¹⁷. Raporla, çevre sorunlarının dünya üzerindeki insan dahil birçok türün hayatını tehdit ettiği¹⁸ ve "sürdürülebilir kalkınma"¹⁹ gerektiği vurgulanmıştır. Sürdürülebilir kalkınma bu raporla ilk kez ayrıntılı olarak ele alınmış ve "bugünün ihtiyaçlarını gelecek nesillerin ihtiyaçlarından taviz vermeden karşılamak"²⁰ olarak ilk kez tanımlanmıştır. Rapor sürdürülebilir kalkınma için BM Genel Kurulunu bu raporu bir BM Sürdürülebilir Kalkınma Programına dönüştürmeye çağırması²¹ ve önemli yasal ve kurumsal konuları²² belirlemiştir.

Aralık 1987'de BM Genel Kurulu Brundtland Raporu'nu not ederek ertesi yıl çevre ve kalkınma konulu bir BM konferansı çağırısında bulunmuştur²³. BM Genel Kurulu Aralık 1989 tarihli 44/228 sayılı kararı ile de "tüm ülkelerde sürdürülebilir ve çevreye duyarlı kalkınmayı teşvik etmek için güçlendirilmiş ulusal ve uluslararası çabalar bağlamında çevresel bozulmanın etkilerini durdurmak ve tersine çevirmek için stratejiler ve önlemler geliştirmek" üzere Haziran 1992'de Brezilya'nın Rio de Janeiro kentinde bir BM Çevre ve Kalkınma Konferansı (United Nations Conference on Environment and Development, UNCED) toplamıştır²⁴.

UNCED, 3-14 Haziran 1992 tarihlerinde Brezilya'nın Rio de Janeiro kentinde düzenlenmiştir. UNCED, Rio Çevre ve Kalkınma Deklarasyonu (Rio Dek-

Doğa Şartı, insanlığın doğaya saygı gösterilmesi ve onun temel süreçlerinin bozulmaması kuralına uymasını zorunlu kılmaktadır. Genel olarak bkz. United Nations, Department of Economic and Social Affairs, Rights of Nature, (Çevrimiçi) [https://sdgs.un.org/partnerships/rights-nature-catalyst-implementation-sustainable-development-agenda-water#:~:text=Rights%20of%20Nature%20is%20a,clear%20water%20\(SGD%206\)%2C,E.T.16.12.2023](https://sdgs.un.org/partnerships/rights-nature-catalyst-implementation-sustainable-development-agenda-water#:~:text=Rights%20of%20Nature%20is%20a,clear%20water%20(SGD%206)%2C,E.T.16.12.2023). Doğa hakları bu çalışmanın konusunu oluşturmamaktadır.

¹⁷ Report of the World Commission on Environment and Development: Our Common Future (Brundtland Raporu), (çevrimiçi) <https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/5987our-common-future.pdf>, E.T. 16.12.2023.

¹⁸ Brundtland Raporu, s. 12.

¹⁹ Brundtland Raporu, s. 16.

²⁰ Brundtland Raporu, s. 16.

²¹ Brundtland Raporu, s. 27.

²² Brundtland Raporu, s. 254-285.

²³ Bknz. UNGA Res. 42/187 (1987), (çevrimiçi) <https://digitallibrary.un.org/record/153026?ln=en>, E.T. 16.12.2023; UNGA Res. 43/196 (1988), (çevrimiçi) https://digitallibrary.un.org/record/54291?ln=zh_CN, E.T. 16.12.2023.

²⁴ UNGA Res. 44/228 (1989), (çevrimiçi) <https://digitallibrary.un.org/record/82555?ln=en>, E.T. 16.12.2023, parag. 3.

larasyonu), UNCED Orman İlkeleri, ve Gündem 21 olmak üzere bağlayıcı olmayan üç belge kabul etmiştir. Bunların yanında iki antlaşma da - Biyolojik Çeşitlilik Sözleşmesi ve BM İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi - imzaya açılmıştır²⁵.

Rio Konferansı (Yeryüzü Zirvesi), 21. yüzyılda uluslararası işbirliği ve kalkınma politikasına rehberlik edecek çevre ve kalkınma konularında uluslararası eylem için geniş bir gündem ve yeni bir plan oluşturmayı amaçlamıştır. Konferans, sürdürülebilir kalkınma kavramının yerel, ulusal, bölgesel veya uluslararası düzeyde olmasına bakılmaksızın dünyadaki tüm insanlar için ulaşılabilir bir hedef olduğu sonucuna varmıştır. Ayrıca, ihtiyaçlarımızın karşılanmasında ekonomik, sosyal ve çevresel kaygıların bütünleştirilmesinin ve dengelenmesinin, gezegendeki insan yaşamının sürdürülmesi için hayati önem taşıdığını ve böylece bütünlük bir yaklaşımın mümkün olduğunu kabul etmiştir. Konferans ayrıca ekonomik, sosyal ve çevresel boyutları bütünleştirmenin ve dengelemenin, üretme ve tüketme şeklimiz, yaşama ve çalışma şeklimiz ve karar alma şeklimiz hakkında yeni algılar gerektirdiğini de kabul etmiştir²⁶.

Rio Konferansının en önemli sonuçlarından biri uluslararası toplumun takip etmesi gereken 27 temel ilkeyi ortaya koyan Rio Deklarasyonu olmuştur. Bu ilkeler, insanların sürdürülebilir kalkınma haklarını ve devletlerin ortak çevreyi koruma sorumluluklarını tanımlamaktadır. Rio Deklarasyonu, uzun vadeli ekonomik ilerlemenin çevrenin korunmasıyla bağlantı gerektirdiğini ortaya koymuştur. Sürdürülebilir kalkınma ilkelerinin yetkili ve kapsamlı bir beyanı, geçmişteki uluslararası ve yerel uygulamaların değerlendirilmesine yönelik bir araç, yeni çok taraflı çevre rejimlerinin tasarımı için bir rehber olarak tasarlanmıştır²⁷.

Rio Konferansının en önemli sonuçlarından bir diğeri de 21. yüzyılda genel sürdürülebilir kalkınmayı sağlamak amacıyla geleceğe yatırım yapmak için yeni stratejiler çağrısında bulunan bir eylem programı olan Gündem 21 olmuştur. Önerileri yeni eğitim yöntemlerinden, doğal kaynakları korumanın yeni yolları-

²⁵ Genel olarak bkz. United Nations, Conferences: Environment and Sustainable Development, United Nations Conference on Environment and Development, Rio de Janeiro, Brazil, 3-14 June 1992, (çevrimiçi) <https://www.un.org/en/conferences/environment/rio1992>, E.T. 16.12.2023.

²⁶ United Nations Conference on Environment & Development Rio de Janeiro, Brazil, 3 to 14 June 1992, (Çevrimiçi) <https://www.un.org/en/conferences/environment/rio1992>, E.T. 16.12.2023.

²⁷ Bknz. Rio Declaration on Environment and Development, 1992, (Çevrimiçi) https://www.un.org/en/development/desa/population/migration/generalassembly/docs/globalcompact/A_CONF.151_26_Vol.I_Declaration.pdf, E.T. 16.12.2023.

na ve sürdürülebilir bir ekonomiye katılmanın yeni yollarına kadar uzanmaktadır²⁸.

1992 Rio Konferansı kesinlikle küresel dikkati çevresel kaygılara ve özellikle de insan faaliyetlerinin sürdürülemez doğasına odaklamıştır. Daha da önemlisi, Konferanstan çıkan Rio Deklarasyonu, insan faaliyetinin insan yaşamının ve toplumun bağlı olduğu doğal sistemlerin bütünlüğünü baltaladığının küresel olarak tanınmasına işaret etmiştir. Yine de Rio Deklarasyonu, sağlıklı bir çevre için açık bir insan hakkı ilan etmemiştir²⁹.

1972'de İsveç'in Stockholm kentinde düzenlenen ilk İnsan Çevresi Konferansı'nın 20. yıl dönümü vesilesiyle düzenlenen Rio Konferansı (Yeryüzü Zirvesi), gerek katılım gerekse içerik bakımından 20. Yüzyılın en önemli ve Stockholm Konferansı'ndan sonra ikinci büyük çevre toplantısı olmuştur³⁰. 1992 BM Çevre ve Kalkınma Konferansı sürdürülebilir kalkınma kavramını onaylayıp Rio Bildirisi'ni kabul ettiğinde haklardan bahsetmekten kaçınmış ve daha çok sürdürülebilir bir çevre üzerine odaklanmıştır. Dolayısıyla, Rio Konferansı, çevre hakkını tanıyan evrensel bir sözleşme ve daha çok yaptırım mekanizmalarını içeren bağlayıcı belgelerle sonuçlanmaması nedeniyle beklenileni karşılayamamıştır.

Rio'dan sonraki yıllarda, çevresel bilgilere erişimden³¹ sera gazı emisyonlarına³² ve kalıcı organik kirleticilere³³ kadar her şeyi kapsayan uluslararası çevre antlaşmalarının yapımında bir patlama görülmüştür. Bu antlaşmaların hiçbirinde

²⁸ Genel olarak bkzn. Agenda 21, United Nations Conference on Environment & Development Rio de Janeiro, Brazil, 3 to 14 June 1992, (Çevrimiçi) [²⁹ BRATSPIES, s. 58.](https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/Agenda21.pdf?_gl=1*trmrg*_ga*MTAwNzc1Mzg2Mi4xNjYyMzg2MzA2*_ga_TK9BQL5X7Z*MTc1wMjc1NjgzNC40My4xLjE3MDI3NTg4NDYuMC4wLjA., E.T. 16.12.2023.</p>
</div>
<div data-bbox=)

³⁰ United Nations, Conferences: Environment and Sustainable Development, (çevrimiçi) <https://www.un.org/en/conferences/environment>, E.T. 24.07.2023; Genel olarak bkzn. SANDS / PEEL / FABRA / MACKENZIE, s. 40-41; KOIVUROVA, s. 36; KAYPAK, s. 227-228; GÜNEŞ, s. 87-88; ÖZDEK, s. 79.

³¹ Convention on Access to Information, Public Participation in Decision-Making and Access to Justice in Environmental Matters (Çevresel Konularda Bilgiye Erişim, Karar Alma Sürecine Halkın Katılımı ve Adalet Erişim Sözleşmesi), June 25, 1998, 38 I.L.M. 517 (1999), (çevrimiçi) <https://unece.org/DAM/env/pp/documents/cep43e.pdf>, E.T. 16.12.2023.

³² United Nations Framework Convention on Climate Change (UNFCCC) (Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi), May 9, 1992, 1771 U.N.T.S. 107, (çevrimiçi) https://treaties.un.org/doc/source/recenttexts/unfccc_eng.pdf, E.T. 16.12.2023; Kyoto Protocol to the United Nations Framework Convention on Climate Change (Kyoto Protokolü), Dec. 10, 1997, 37 I.L.M. 22 (1998), (çevrimiçi) <https://unfccc.int/resource/docs/convkp/kpeng.pdf>, E.T. 16.12.2023.

³³ Convention on Persistent Organic Pollutants, May 22, 2001, 40 I.L.M. 532 (2001) (Kalıcı Organik Kirleticilere İlişkin Stockholm Sözleşmesi), (çevrimiçi) https://treaties.un.org/Pages/ViewDetails.aspx?src=TREATY&mtdsg_no=XXVII-15&chapter=27&clang=_en, E.T. 16.12.2023.

açık bir insan hakları çerçevesi kullanılmamakla birlikte çoğunda insan haklarından bahsedilmemektedir³⁴.

Sonuç olarak, Stockholm ve Rio Deklarasyonları, sırasıyla birinci ve ikinci küresel çevre konferanslarının, yani 5-16 Haziran 1972'de Stockholm'de düzenlenen Birleşmiş Milletler İnsan Çevresi Konferansı'nın ve 3-14 Haziran'de Rio de Janeiro'da düzenlenen Birleşmiş Milletler Çevre ve Kalkınma Konferansı'nın çıktılarıdır. Yirmi yıl arayla kabul edilen bu kurallar, uluslararası çevre hukukunun “modern çağı” olarak adlandırılan dönemi ve uluslararası çevre hukukunun evriminde inkar edilemez bir şekilde önemli kilometre taşlarını temsil etmektedir³⁵.

Dikkatimizi insan hakları hukuku ve uluslararası çevre hukukuna çevirecek olursak, hukukun bu iki alanının ayrı ayrı ve farklı zamanlarda geliştiği için, aralarındaki ilişkinin ilk başta belirsiz olduğunu söyleyebiliriz. İnsan hakları tartışması, İkinci Dünya Savaşı'nın ardından ortaya çıkmıştır. Çevresel kaygılar o zamanlar bir öncelik olmamasının yanısıra uluslararası toplumun gündeminde de olmamıştır. Bu nedenle, 1948'de kabul edilen BM Evrensel İnsan Hakları Bildirisi çevrenin korunmasına atıfta bulunmamaktadır. Neredeyse yirmi yıl sonra kabul edilen müteakip sözleşmeler (Uluslararası Medeni ve Siyasi Haklar Sözleşmesi (MSHS, International Covenant on Civil and Political Rights, ICCPR) ve Uluslararası Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Sözleşmesi (ESKHS, International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights, ICESCR) de çevrenin korunmasına atıfta bulunmamaktadır. Dolayısıyla, insan hakları hukuku yükümlülükleri, küresel insan hakları sözleşmelerinde açıkça tanınmayan sağlıklı bir çevre için bir insan hakkına atıfta bulunmadan gelişmiştir. Çevre hareketi ise 1960'ların sonlarında ortaya çıkmış ve çevrenin korunmasının uluslararası toplumun gündemine oturmasına en önemli etken konunun BM tarafından ele alınması yani 1972 Stockholm Konferansı olmuştur. BM çevreye ilişkin kapsamlı çalışmalar yaparak çevrenin korunması, iyileştirilmesi ve çevre kirliliği ile ilgili kapsamlı çalışmaların öncüsü olmuş ve çevre konusunu uluslararası toplumun gündemine taşımıştır. BM “*tek bir dünyamız*” olduğu görüşüyle uluslararası toplumu çevreye ilişkin konularda işbirliği ve yardımlaşmaya çağırmıştır³⁶.

³⁴ BRATSPIES, s. 59.

³⁵ SAND, Peter, “The Evolution of International Environmental Law”: BODANSKY, Dan / BRUNNÉE, Jutta / HEY, Ellen, The Oxford Handbook of International Environmental Law, Vol. 29, 2007, s. 33-35.

³⁶ Genel olarak bkz. Stockholm Declaration; United Nations, Report of the World Commission on Environment and Development: Our Common Future From One Earth to One World (Brundtland Report), (Çevrimiçi) <https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/5987our-common-future.pdf>, E.T. 24.07.2023.

Stockholm, insanın çevre üzerindeki küresel etkisinin ilk değerlendirmesini temsil etmiş; çevreyi koruma ve geliştirme zorluğunun nasıl ele alınacağı konusunda temel bir ortak bakış açısı oluşturmaya yönelik bir girişim başlatmıştır. Stockholm Deklarasyonu ayrıntılı normatif politikalar yerine, çoğunlukla genel çevre politikası amaç ve hedeflerini benimsemektedir. Ancak, Stockholm'ün ardından çevre sorunlarına ilişkin küresel farkındalık ve uluslararası çevre hukukunun uygun hale getirilmesi artmıştır. Bu nedenle, Rio Konferansı zamanına gelindiğinde, uluslararası toplumun görevi, çevreye ilişkin mevcut normatif beklentileri sistemleştirmek ve yeniden ifade etmek ve aynı zamanda sürdürülebilir kalkınmanın yasal ve politik temellerini ortaya koymak olmuştur. Her ne kadar Rio'da ortaya çıkan uzlaşma metni başlangıçta öngörülen görkemli belge olmasa da, Stockholm Deklarasyonunu yeniden onaylayan ve onun üzerine inşa edilen Rio Deklarasyonu yine de çevresel açıdan önemli bir hukuksal dönüm noktası olarak kabul edilmektedir³⁷.

II. ÇEVRESEL İNSAN HAKLARI HUKUKUNUN GELİŞİMİ

Evrensel insan hakları sözleşmeleri incelendiği zaman, açıkça düzenlenen temiz, sağlıklı ve sürdürülebilir bir çevre hakkı bulunmadığı görülmektedir. Ancak, BM tarafından tanınmadığı halde, çevresel insan hakları hukukunun gelişiminin başka üç yoldan ilerlediği dikkat çekmektedir: (1) bölgesel ve ulusal düzeylerde sağlıklı bir çevre için özerk bir hakkın tanınması yoluyla; (2) “*insan haklarının yeşillendirilmesi*” adı verilen diğer hakların çevre sorunlarına uygulanması yoluyla; ve (3) çok taraflı çevre antlaşmalarına dâhil olma yoluyla.

A. Bölgesel ve Ulusal Tanıma

Bölgesel antlaşmalara baktığımız zaman, uluslararası insan hakları hukukunda sağlıklı bir çevre hakkının özel olarak tanınması konusunda daha spesifik olduğunu ve insanın çevre hakkının açıkça tanındığını görebiliriz.

1981 tarihli Afrika İnsan ve Halkların Hakları Şartı (“Afrika Şartı”) 24. maddesinde “*tüm halkların, gelişmeleri için elverişli, genel olarak tatmin edici bir çevreye sahip olma hakkına sahip olacağını*” belirtmektedir³⁸.

³⁷ GÜNTHER, Handl, Declaration of the United Nations Conference on the Human Environment, Stockholm, 16 June 1972 and Rio Declaration on Environment and Development, Rio de Janeiro, 14 June 1992, (Çevrimiçi) <https://legal.un.org/avl/ha/dunche/dunche.html>, E.T. 16.12.1992.

³⁸ The African Charter on Human and Peoples’ Rights, 27 June 1981, (Çevrimiçi) <https://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/Volume%201520/volume-1520-I-26363-English.pdf>, E.T. 24.07.2023.

1988 tarihli Amerikan İnsan Hakları Sözleşmesi'ne Ek Protokol'ün (San Salvador Protokolü) 11. maddesinde “*herkesin sağlıklı bir çevrede yaşama hakkına sahip olacağı*” düzenlenmektedir³⁹.

2004 tarihli Arap İnsan Hakları Şartı'nın 38. maddesi “*Her insanın, kendisi ve ailesi için, yiyecek, giyecek, barınma, hizmetler ve sağlıklı bir çevre hakkı dahil olmak üzere, onların esenliğini ve insana yakışır bir yaşamı güvence altına alan yeterli bir yaşam standardına hakkı vardır*” şeklinde bir düzenleme getirmektedir⁴⁰.

2012 tarihli Güneydoğu Asya Milletler Birliği⁴¹ Deklarasyonu (ASEAN Deklarasyonu) (Bangkok Deklarasyonu) 28. maddesinde yeterli yaşam standardına sahip olma hakkının bir unsuru olarak “*güvenli, temiz ve sürdürülebilir bir çevre hakkı*”nı düzenlemektedir⁴².

Bunlara ek olarak, ne Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nde ne de Avrupa Sosyal Şartı'nda sağlıklı bir çevrede yaşama hakkına ilişkin düzenleme bulunmamaktadır. Ancak, 1998 yılında kabul edilen ve Avrupa Birliği ve üye devletlerin taraf olduğu Çevresel Konularda Bilgiye Erişim, Karar Alma Sürecine Halkın Katılımı ve Adalete Erişim Hakkındaki Sözleşme (BM Avrupa Ekonomik Komisyonu (UNECE) Sözleşmesi) (Aarhus Sözleşmesi⁴³), “*her insanın sağlığına ve esenliğine uygun bir çevrede yaşama hakkı olduğunu ve hem bireysel olarak hem de başkalarıyla birlikte çevreyi şimdiki ve gelecek nesillerin yararına olacak şekilde koruma ve iyileştirme görevi olduğunu*” kabul etmiştir⁴⁴.

³⁹ Additional Protocol to the American Convention on Human Rights in the Area of Economic, Social and Cultural Rights (Protocol of San Salvador), 17 November 1988, (Çevrimiçi) <http://www.oas.org/en/sare/social-inclusion/protocol-ssv/docs/protocol-san-salvador-en.pdf>, E.T. 24.07.2023.

⁴⁰ Arab Charter on Human Rights, 15 September 1994, (Çevrimiçi) <https://digitallibrary.un.org/record/551368?ln=en>, E.T. 24.07.2023.

⁴¹ ASEAN, Vietnam Savaşı'ndan kaynaklanan komünist genişlemeye karşı olarak Filipinler, Malezya, Tayland, Endonezya ve Singapur arasında kurulan uluslararası örgüttür. Genel olarak bkzn. Association of Southeast Asian Nations, (Çevrimiçi) <https://asean.org/>, E.T. 24.07.2023.

⁴² ASEAN Human Rights Declaration, 19 November 2012, (Çevrimiçi) <https://asean.org/asean-human-rights-declaration/>, E.T. 24.07.2023.

⁴³ Şimdiki ve gelecek kuşakların sağlıklı ve iyi bir çevrede yaşam haklarının korunmasına katkı sağlamak amacıyla, çevresel konularda bilgi ve belge edinme, karar vermede halkın katılımı ve yargıya erişim konularını ele alan ilk uluslararası sözleşmedir. Genel olarak bkzn. Convention on Access to Information, Public Participation in Decision-Making and Access to Justice in Environmental Matters, 25 June 1998, (Çevrimiçi) <https://unece.org/DAM/env/pp/documents/cep43e.pdf>, E.T. 24.07.2023.

⁴⁴ Convention on Access to Information, Public Participation in Decision-Making and Access to Justice in Environmental Matters, p. 1.

Diğer taraftan, Stockholm ve Rio Bildirilerinin kabul edilmesinden bu yana sağlıklı bir çevre hakkı fikri ulusal boyutta önemli bir ilgi görmüştür. Sağlıklı bir çevre hakkı ulusal düzeyde en az 155 BM üyesi Devletin anayasalarında veya çevre kanunlarında ve/veya uluslararası düzeyde yasal olarak bağlayıcı belgelerde tanınmıştır⁴⁵. Afganistan, Antigua ve Barbuda, Avustralya, Bahamalar, Barbados, Belize, Brunei Sultanlığı, Kamboçya, Kanada, Çin, Dominika, Japonya, Kiribati, Kuveyt, Laos, Lübnan, Lihtenştayn, Marshall Adaları, Mikronezya, Monako, Myanmar, Nauru, Yeni Zelanda, Kuzey Kore, Umman, Papua Yeni Gine, Saint Kitts ve Nevis, Saint Lucia, Saint Vincent ve Grenadinler, Samoa, San Marino, Singapur, Solomon Adaları, Tonga, Trinidad ve Tobago, Tuvalu, Amerika Birleşik Devletleri ve Vanuatu olmak üzere 38 BM üyesi devlet ulusal anayasalarında, mevzuatlarında veya bölgesel antlaşmalarda sağlıklı bir çevre hakkını tanımayan devletlerdir. Yani, BM'nin çevre hakkını tanımasından önce 155 devlet bu hakkı halihazırda tanımıştır. Başka hiçbir sosyal veya ekonomik hak, dünya anayasalarında bu kadar hızlı yayılmamıştır⁴⁶. Dolayısıyla, bölgesel ve ulusal düzenlemelere baktığımız zaman çevre hakkının açık bir şekilde güvence altına alındığını görebiliriz. Ancak tekrarlamak gerekirse, bu konuda evrensel ve bağlayıcı bir uluslararası sözleşme bulunmamaktadır.

B. İnsan Haklarının Yeşillendirilmesi

BM tarafından tanınmadığı halde, çevresel insan hakları hukukunun gelişimi kendisini insan haklarının yeşillendirilmesi yoluyla göstermiştir. Yukarıda belirttiğimiz üzere, bazı bölgesel antlaşmalar bir çevre hakkını tanımaya rağmen, yalnızca Afrika Şartı bunun uluslararası bir organ tarafından denetlenmesini mümkün kılmaktadır⁴⁷. Ne Arap İnsan Hakları Şartı, ne ASEAN Deklarasyonu, ne de San Salvador Protokolü bir denetim mekanizması oluşturmamaktadır⁴⁸.

Gerçekten de, son yirmi yılda insan hakları hukukunun en dikkate değer yönlerinden biri, insan hakları organlarının sağlıklı bir çevre için tek başına yargılanabilir bir insan hakkı olmaksızın bile insan hakları hukukunu çevre sorunlarına uygulamış olmasıdır. Bunu da diğer insan haklarını “*yeşillendirerek*”

⁴⁵ BOYD, David R., “Catalyst for Change: Evaluating Forty Years of Experience in Implementing the Right to a Healthy Environment”: KNOX, John H. / PEJAN, Ramin, **The Human Rights to a Healthy Environment**, Cambridge University Press, Cambridge, 2018, s. 18.

⁴⁶ BOYD, s. 18.

⁴⁷ The African Charter on Human and Peoples' Rights, madde 30, 62.

⁴⁸ Genel olarak bkz. Arab Charter on Human Rights; ASEAN Human Rights Declaration; Additional Protocol to the American Convention on Human Rights in the Area of Economic, Social and Cultural Rights (Protocol of San Salvador).

yapmışlardır. Yani, insan hakları organları, yaşam ve sağlık hakları gibi mevcut insan haklarını çevre sorunlarına uygulayarak “yeşillendirmiştir”. Çevresel bozulmanın bu ve diğer hakların kullanılmasına müdahale edebileceği sonucuna vararak, Devletlerin bu tür müdahalelere karşı insan haklarını çevresel zararlardan koruma yükümlülükleri olduğu sonucuna varılmıştır⁴⁹.

Eski Özel Raportör John Knox (2012-2018) ve mevcut Özel Raportör David Boyd (2018 - günümüz) tarafından ortaklaşa hazırlanan bir rapor, sağlıklı bir çevre hakkının BM tarafından potansiyel tanınmasının uygunluğu ve önemini incelemiştir. (A/73/188). Bu raporda, yaşam, sağlık, gıda, su, barınma, kültür, kalkınma, mülkiyet, ev ve özel yaşam hakları da dahil olmak üzere yerleşik insan haklarının yeşillendirilmesinin, dünya çapındaki insanların sağlık ve refahının iyileştirilmesine katkıda bulunduğu belirtilmektedir⁵⁰.

Buna örnek olarak Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nin Lopez Ostra v. İspanya (1994) davası verilebilir. 14 Mayıs 1990 tarihinde Gregoria López Ostra, Avrupa İnsan Hakları Komisyonu'na İspanyol Devleti aleyhinde bir rapor sunmuştur. Evinin birkaç metre uzağında bulunan katı ve sıvı atık arıtma tesisinden çıkan koku, gürültü ve kirletici dumanlara karşı Devlet'in herhangi bir önlem almamasının bedensel bütünlük (Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi madde 3) ve ev ve özel hayata saygı (Sözleşme'nin 8. maddesi) haklarını ihlal ettiğini iddia etmiştir. 31 Ağustos 1993'te Komisyon, konut ve özel hayata saygı hakkının ihlal edildiğini, ancak fiziksel bütünlük hakkının ihlal edilmediğini belirtmiştir. Aynı yılın Aralık ayında Komisyon davayı Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'ne (AİHM) havale etmiş ve Mahkeme de Komisyonun bulgularını onaylamıştır. AİHM, ne başvurunun taşınmasının ne de atık arıtma tesisinin kapatılmasının, başvuru ve ailesinin yıllardır koku ve duman kaynağından birkaç metre uzakta yaşadığı gerçeğini değiştirmedigi kanaatine varmıştır. AİHM, ciddi kirliliğin bireyin ev ve özel hayatının refahını etkileyebileceği ve aile hayatının zarar görmesi gerekçesiyle, Devlet'i ev ve özel hayata saygı hakkını ihlal etmekten sorumlu bulmuştur. AİHM ayrıca, Devletin şehrin ekonomik kalkınmasını teşvik etme menfaati ile başvurunun haklarından etkili bir şekilde yararlanması arasında yeterli bir denge bulamadığını belirterek, Devletin

⁴⁹ Genel olarak bkz. KNOX, John H., Report of the Independent Expert on the issue of human rights obligations relating to the enjoyment of a safe, clean, healthy and sustainable environment” (Mapping Report), U.N. Doc. A/HRC/25/53 (30 December 2013), (Çevrimiçi) <https://digitallibrary.un.org/record/766887?ln=en>, E.T. 24.07.2023.

⁵⁰ UNGA, Human Rights Obligations Relating to the Enjoyment of a Safe, Clean, Healthy and Sustainable Environment, 19 July 2018 (A/73/188), (Çevrimiçi) <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N18/231/04/PDF/N1823104.pdf?OpenElement>, E.T. 16.12.2023.

sebebe olduğu zararlar ve adli masraflar için tazminat ödemesine hükmetmiştir⁵¹. Sonuç olarak, bir kişinin evinde yaşamasını engelleyen kirliliğin, sağlığını tehlikeye atmasa bile, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin 8. maddesi ile korunan özel ve aile hayatına saygı hakkına müdahale edebileceğine karar vermiştir. AİHM, Sözleşme'nin 3. maddesiyle ilgili ihlal olmadığı sonucuna varmıştır⁵².

Benzer şekilde AİHM, Öneriyıldız - Türkiye (2004) davasında Ümraniye'de 1993 yılında bir çöplükte meydana gelen metan gazı patlaması sonucunda 9 yakınını ve evini kaybeden Öneriyıldız'ın yaptığı başvuruda, Türkiye'nin Sözleşme'nin 2. maddesini ihlal ettiği sonucuna varmıştır. Bu olayda, savunmacı devlet, patlama tehlikesini öngören raporların varlığına rağmen patlamayı önlemek için gerekli tedbirleri almadığı, hayatı tehlikede olan kişileri patlama riski konusunda bilgilendirmediği, bu kişileri güvenli bir yere nakletmediği ve de patlama sonrası üzerine düşen yükümlülükleri yerine getirmediği için sorumlu tutulmuştur⁵³. AİHM, Sözleşme'nin 2. maddesinde tanınan yaşam hakkını çevresel zarardan korumak için, devletlerin, ihlalleri caydırmak ve yine de meydana gelmeleri halinde ihlalleri soruşturmak ve cezalandırmak için yasal çerçeveler oluşturması gerektiğine karar vermiştir⁵⁴.

Çevresel bir kirlilik nedeniyle 3. maddenin ihlali AİHM tarafından Florea v. Romanya (2010) davasında saptanmıştır. Bu olayda, kronik hepatit ve hipertansiyon hastalıkları bulunan bir tutuklu 8-9 ay boyunca 35 yataklı bir koğuşta 110-120 kişi ile birlikte yaşamıştır. Koğuş arkadaşlarının %90'ının aktif sigara içicisi olduğunu, koğuşta sürekli sigara içildiğini, hapishanenin hastahanesinde kaldığı 3 gün boyunca da sigara dumanına maruz kaldığını öne süren başvuru, bu durumun 3. maddeye aykırı olduğunu savunmuştur. AİHM, yerel mahkemelerin sigara içen ve içmeyen kişilerin aynı koğuşta kalmaması gerektiği yönünde bir kararı ve 2002 yılında kabul edilen kapalı alanlarda sigara içilmesini yasaklayan bir yasa olduğunu hatırlatarak, buna rağmen yetkililerin gereken önlemleri almadığını belirtmiştir. Mahkeme'ye göre, diğer kötü yaşam koşullarının yanın-

⁵¹ Bknz. López Ostra v. Spain, European Court of Human Rights, 9 December 1994, App. No. 16798/90, A/303-C, (Çevrimiçi) <https://hudoc.echr.coe.int/FRE#%7B%22itemid%22:%5B%22001-57905%22%7D>, E.T. 24.07.2023;

⁵² López Ostra v. Spain, parag. 44-58. Genel olarak bknz. DUYMAZ, Erkan, "Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nin Çevrenin Korunmasına Katkısı", **İ. Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, Y. 2012, S. 47, s. 131-132.

⁵³ Bknz. Öneriyıldız v. Turkey, European Court of Human Rights, 30 November 2004, App. no. 48939/99, (Çevrimiçi) <https://hudoc.echr.coe.int/fre#%7B%22itemid%22:%5B%22001-67614%22%7D>, E.T. 24.07.2023; Genel olarak bknz. DUYMAZ, s. 135-136.

⁵⁴ Öneriyıldız v. Turkey, parag. 63-118.

da, başvuruçunun sağlık durumunun kötü olmasına rağmen uzun süre sigara dumanına maruz kalması 3. maddenin ihlali sonucunu doğurmuştur⁵⁵.

Afrika bölgesel sistemindeki ilk önemli çevre davası olan ve Nijerya hükümeti ve Royal Dutch Shell tarafından Nijer deltası bölgesinde yoğun petrol kirliliğini değerlendiren Afrika Komisyonu, deltada yaşayan Ogoni halkının çevre hakkının ihlal edildiğini tespit etmiştir. Nijerya askeri hükümetinin, Shell Petroleum Development Corporation (SPDC) ile konsorsiyumun çoğunluk hissedarı olan devlet petrol şirketi Nijerya Ulusal Petrol Şirketi (NNPC) aracılığıyla doğrudan petrol üretimine dahil olduğu ve bu operasyonların Ogoni Halkı arasında çevrenin kirlenmesi sonucu çevresel bozulma ve sağlık sorunlarına neden olmuştur. Başvuruda, petrol konsorsiyumunun Ogoniland'daki petrol rezervlerini yerel toplulukların sağlığına veya çevresine bakılmaksızın kullandığı, toksik atıkların çevreye ve yerel su yollarına yürürlükteki uluslararası çevre standartlarını ihlal ederek atıldığı iddia edilmiştir. Konsorsiyum ayrıca tesislerini ihmal etmiş ve/veya bakımını yapmamış ve bu da köylerin yakınında çok sayıda önlenebilir sızıntıya neden olmuştur. Bunun sonucunda su, toprak ve havanın kirlenmesi; cilt enfeksiyonları, mide-bağırsak ve solunum rahatsızlıkları, artan kanser riski, nörolojik ve üreme sorunları dahil olmak üzere kısa ve uzun vadeli sağlık etkilerine yol açmıştır. Komisyon, Afrika Şartı'nın 24. maddesinde güvence altına alınan sağlıklı bir çevre hakkının bir hükümete açık yükümlülükler yüklediğini, Devletin, kirliliği ve ekolojik bozulmayı önlemek, korumayı teşvik etmek ve ekolojik olarak sürdürülebilir kalkınmayı ve doğal kaynakların kullanımını güvence altına almak için makul ve diğer önlemleri almasını gerektirdiğini belirtmiştir⁵⁶.

Diğer taraftan, Amerikalılar Arası İnsan Hakları Mahkemesi, Surinam'ın, Saramaka halkının sahip olduğu topraklarda onlara tam ve etkili bir şekilde danışılmadan verilen ağaç kesme ve madencilik imtiyazlarıyla ilgili olan Saramaka People v. Suriname davasını 28 Kasım 2007'de karara bağlamıştır. Mahkeme, kabile halklarının uluslararası hukuktaki haklarını incelemiş ve Saramaka halkının üyelerinin, geleneksel olarak sahip oldukları topraklarda bulunan ve hayatta kalmaları için gerekli olan doğal kaynakları kullanma ve bunlardan yararlanma hakkına sahip olduğu sonucuna varmıştır. Buna göre; devletlerin geleneksel topraklarını ve doğal kaynaklarını etkileyebilecek herhangi bir taviz veya

⁵⁵ Bknz. Florea v. Romania, European Court of Human Rights, 14 September 2010, App. no. 37186/03, (Çevrimiçi) [https://hudoc.echr.coe.int/#{%22itemid%22:\[%22001-100357%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/#{%22itemid%22:[%22001-100357%22]}), E.T. 16.12.2023; Genel olarak bknz. DUYMAZ, s. 136.

⁵⁶ The Social and Economic Rights Action Center for Economic and Social Rights v. Nigeria, Communication No. 155/96, African Commission on Human and Peoples' Rights, 27 May 2022, (Çevrimiçi) <https://www.esrcr-net.org/sites/default/files/serac.pdf>, E.T. 24.07.2023, parag. 52.

diğer faaliyetlerle ilgili olarak yerli halklara ve kabile halklarına danışma yükümlülüklerine sahip olduğu ve önceden bir çevresel ve sosyal etki değerlendirilmesi yapılmadan hiçbir imtiyazın verilmemesini sağlama ve onaylanırsa bu tür herhangi bir plandan “makul bir fayda” elde etmelerini garanti etme yükümlülükleri olduğu kararı verilmiştir⁵⁷.

Ana hatlarıyla verdiğimiz örneklere bakıldığında, insan haklarının “yeşillendirilmesi”, tek başına sağlıklı bir çevre hakkını tanımak yerine, halihazırda var olan hakların çevresel boyutlarını öne çıkarmakta ve yaşam, sağlık veya yeterli yaşam standardı gibi insan haklarından yararlanmanın bir önkoşulu olarak çevreyi korumaktadır.

C. Çok Taraflı Çevre Antlaşmalarındaki Haklara Dâhil Olma

BM tarafından tanınmadığı halde, çevresel insan hakları hukukunun gelişimini sürdürdüğü üçüncü yol da çevre hakkının çok taraflı çevre antlaşmalarına dahil olmasıdır.

İklim değişikliğine ilişkin Paris Antlaşması (2015) belirgin bir istisna olmasına rağmen, çok taraflı çevre antlaşmaları neredeyse hiçbir zaman insan haklarına atıfta bulunmamaktadır. Paris Antlaşması, Başlangıç kısmında tarafların iklim değişikliğini ele almak için harekete geçerken, insan hakları konusundaki yükümlülüklerine saygı duyması, bunları teşvik etmesi ve dikkate alması gerektiği vurgulanmaktadır. Bununla birlikte, birçok çevre antlaşması, taraflarını bilgiye erişim sağlamaya veya kendi kapsamlarına giren konularda halkın katılımını teşvik etmeye şart koşmaktadır⁵⁸.

Bölgesel düzeyde, Avrupa ve Orta Asya’da 47 tarafı bulunan Aarhus Sözleşmesi (1998) ve Latin Amerika ve Karayipler’deki ülkeler tarafından kabul edilen (ancak henüz yürürlükte olmayan) Escazú Antlaşması (2018) taraflarının çevresel bilgileri toplaması ve sağlaması, çevresel karar alma süreçlerine halkın katılımını kolaylaştırması ve kamu üyelerinin yasal yollara erişimini sağlaması için ayrıntılı gereklilikler belirlemektedir⁵⁹.

⁵⁷ Saramaka People v. Suriname, Inter-American Court of Human Rights, 12 August 2008, (Çevrimiçi) https://www.corteidh.or.cr/docs/casos/articulos/seriec_185_ing.pdf, E.T. 24.07.2023, parag. 38.

⁵⁸ Genel olarak bkz. Paris Agreement, 2015, (Çevrimiçi) https://unfccc.int/files/essential_background/convention/application/pdf/english_paris_agreement.pdf, E.T. 24.07.2023.

⁵⁹ Genel olarak bkz. Convention on Access to Information, Public Participation in Decision-Making and Access to Justice in Environmental Matters, madde 4-9; Regional Agreement on Access to Information, Public Participation and Justice in Environmental Matters in Latin America and the Caribbean (Escazú Agreement), (Çevrimiçi) https://treaties.un.org/Pages/ViewDetails.aspx?src=IND&mtmsg_no=XXVII-18&chapter=27&clang=_en E.T. 24.07.2023, madde 5-8.

III. BM VE ÇEVRE HAKKI

Çevre hakkına dair yeni gelişmeler Ekim 2021 tarihinde gerçekleşmiş ve BM İnsan Hakları Konseyi 48/13 sayılı bir kararıyla temiz, sağlıklı ve sürdürülebilir çevre hakkını bir insan hakkı olarak tanımıştır. Kararda, temiz, sağlıklı ve sürdürülebilir bir çevre hakkının diğer haklar ve mevcut uluslararası hukukla bağlantılı olduğunu ve bu hakkın desteklenmesi için uluslararası çevre hukuku ilkeleri çerçevesinde çok taraflı çevre antlaşmalarının tam olarak uygulanması gerektiğini vurgulamıştır. Bu karar 43 olumlu oy ve Japonya, Rusya, Çin ve Hindistan'ın 4 çekimser oyu ile alınmıştır⁶⁰.

Konsey, kararda ayrıca BM Genel Kurulunu (BMGK) konuyu incelemeye davet etmiştir. Temmuz 2022 tarihinde BM Genel Kurulu 76/300 sayılı bir kararıyla temiz, sağlıklı ve sürdürülebilir çevre hakkını bir insan hakkı olarak tanımıştır. BMGK, temiz, sağlıklı ve sürdürülebilir bir çevre hakkının diğer haklar ve mevcut uluslararası hukukla bağlantılı olduğunu ve bu hakkın desteklenmesi için uluslararası çevre hukuku ilkeleri çerçevesinde çok taraflı çevre antlaşmalarının tam olarak uygulanması gerektiğini vurgulamıştır. BMGK ayrıca, Devletlere, uluslararası örgütlere, ticari işletmelere ve diğer ilgili paydaşlara, herkes için temiz, sağlıklı ve sürdürülebilir bir çevre sağlamaya yönelik çabaları artırmak üzere politikalar benimsemeye, uluslararası işbirliğini geliştirmeye, kapasite geliştirmeyi güçlendirmeye ve iyi uygulamaları paylaşmaya davet etmiştir. Karar 161 olumlu oy ve Belarus, Kamboçya, Çin, Etiyopya, İran, Kırgızistan, Rusya ve Suriye'nin 8 çekimser oyuyla alınmıştır⁶¹.

BM tanınması olmadan 1970'li yıllardan bugüne kadar yukarıda belirttiğimiz 3 yolla kendine yol çizip günümüze gelmiş bu hak için 76/300 sayılı kararla tanıma bir şeyi değiştiriyor mu? Diğer bir ifadeyle, bu hak sahadaki süreçte bir fark yaratır mı? Hiç kimse sağlıklı bir çevre için küresel bir hakkın benimsenmesinin tüm çevre sorunlarını hemen çözeceğini düşünmemeli veya muhtemelen düşünmemektedir. Ama herhangi bir etkisi olur mu diye sorulabilir.

Stockholm Konferansı sonrasında, gerek uluslararası, gerek bölgesel, gerekse ulusal düzenlemeleri göz önünde bulundurarak, aslında çevre hakkı ile ilgili olarak onlarca yıllık bir deneyime sahip olduğumuz söylenebilir. Sağlıklı

⁶⁰ Genel olarak bkz. United Nations Human Rights Council, Resolution 48/13 (8 October 2021) A/HRC/RES/48/13, (Çevrimiçi) <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/G21/289/50/PDF/G2128950.pdf?OpenElement>, E.T. 25.07.2023.

⁶¹ Genel olarak bkz. United Nations General Assembly, Resolution 76/300 (28 July 2022) A/RES/76/300, (Çevrimiçi) <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N22/442/77/PDF/N2244277.pdf?OpenElement>, E.T. 25.07.2023.

bir çevre hakkı ulusal düzeyde en az 155 BM üyesi Devletin anayasalarında veya çevre kanunlarında ve/veya uluslararası düzeyde yasal olarak bağlayıcı belgelerde tanınmıştır⁶².

Sağlıklı bir çevre hakkı içeriği açısından zaman içinde temiz havayı, güvenli ve yeterli suyu, sağlıklı ve sürdürülebilir üretilmiş gıdayı, insanların yaşayabileceği, çalışabileceği, öğrenebileceği temiz çevreyi, ekosistemleri ve biyoçeşitliliği ve güvenli yaşanabilir bir iklimi içerecek kadar genişlemiştir. Ve sağlıklı bir çevre hakkının bu temel unsurlarına, çevresel bilgilere erişimi, halkın karar alma süreçlerine katılımı ve adalete erişimi gibi usuli haklar da eşlik etmektedir⁶³.

BM kararlarına geri dönecek olursak, ne BM İnsan Hakları Konseyi ne de BMGK kararlarının bağlayıcı bir niteliği bulunmamaktadır. Bu nitelikteki bir karar en son 2010 yılında BM İnsan Hakları Konseyi ve BMGK'nın su hakkını bir insan hakkı olarak tanıyan kararlar aldığı zaman olmuştur⁶⁴. Buradan hareketle, geriye bakıp bunun bir fark yaratıp yaratmadığını söyleyebileceğimiz 12 yıl bulunmaktadır.

BMGK'nın 2010 yılında temiz su ve sanitasyona erişim hakkını tanımasından bugüne birçok ülke, anayasalar ve ulusal mevzuat dahil olmak üzere su ve sanitasyonun insan hakları olarak yansıtılması için yasal çerçevelerini güncellemiş; bazı ülkelerdeki mahkemeler, suyun bir insan hakkı olarak tanınmasını yansıtan kararlar vermiştir; birkaç ülkede su ve sanitasyon hizmetleri için özerk düzenleyici kurumlar oluşturulmuş; ve sivil toplum kuruluşları, bu alandaki çabalarını güçlendirmek için bu tanımayı kullanmışlardır⁶⁵. BMGK'nın su ve sanitasyon hakkına ilişkin kararı benzer şekilde yasal olarak bağlayıcı veya uygulanabilir değildi, ancak bir dizi olumlu değişiklik için bir katalizör olmuştur⁶⁶.

⁶² Bknz. BOYD, s. 6, 19-23; United Nations OHCHR, "What is the Right to a Health Environment?", (Çevrimiçi) <https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/2023-01/UNDP-UNEP-UNHCHR-What-is-the-Right-to-a-Healthy-Environment.pdf>, E.T. 25.07.2023, s. 8.

⁶³ United Nations Human Rights Council, "Right to a healthy environment: good practices: Report of the Special Rapporteur on the issue of human rights obligations relating to the enjoyment of a safe, clean, healthy and sustainable environment", (2019) A/HRC/43/53, (Çevrimiçi) <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/G19/355/14/PDF/G1935514.pdf?OpenElement>, E.T. 25.07.2023.

⁶⁴ Bknz. United Nations General Assembly, Resolution 64/292, (28 July 2010) A/RES/64/292, (Çevrimiçi) <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N09/479/35/PDF/N0947935.pdf?OpenElement>, E.T. 25.07.2023.

⁶⁵ United Nations OHCHR, "What is the Right to a Health Environment?", s. 10.

⁶⁶ "Bunun nedeni, ülkelerin bu karara anayasalarını, en yüksek ve en güçlü yasalarını değiştirerek yanıt vermesidir. Kosta Rika, Fiji, Meksika, Slovenya, Tunus ve diğerleri bunu yaptı. Ve en önemlisi, Devletler insanlara temiz içme suyu sağlama yükümlülüklerini yerine getirmeyi gerçekten birinci öncelik haline getirdi. Dolayısıyla [örneğin] Meksika'da Hükümet bu hakkı yalnızca Anayasasında tanımakla kalmadı, ay-

BM İnsan Hakları ve Çevre Özel Raportörü David Boyd, BMGK oylamasından önce verdiği bir röportajda, yasal olarak bağlayıcı olmasa da, BMGK kararlarının eylem için katalizör görevi görebileceğini kaydetmiştir. Su ve sanitasyon insan hakkına ilişkin 2010 BMGK kararının “*milyonlarca insanın hayatını iyileştiren bir dizi olumlu değişiklik*” sonuçlandığını belirterek temiz, sağlıklı ve sürdürülebilir bir çevre için insan hakkının tanınmasının benzer şekilde “*tüm gezegende insanların yaşam kalitesini artıracak ve iyileştirecek*” umduğunu söylemiştir⁶⁷.

Çevre gibi dünyamızı bu derece tehdit eden bir sorunun bir anda bir BMGK kararıyla ortadan kaybolması beklenmemelidir. BM'nin hakları tanımalarının su hakkında olduğu gibi somut etkiler yarattığı söylenebilir. Ancak, bu dinamik bir süreçtir. Bu yeni durumun çevre hakkı için ne kadar ileri gidebileceğini görmek zaman alacaktır. BMGK kararlarının su hakkında olduğu gibi çevre hakkı için de bir katalizör görevi görmesi ve bunun etkisiyle de çevre hakkının ulusal düzeyde mevzuatlara dahil edilmesi, mahkeme kararlarında yansıtılması, sivil toplum örgütlerinin konuyla ilgili çabalarının artması beklenebilir. Bu bağlamda da daha güçlü çevre yasaları ve politikaları, uygulama ve icranın iyileştirilmesi, çevresel adaletsizliklerin azaltılması, sosyal ve ekonomik haklara ilişkin eşit şartlar, ve daha iyi çevresel performans sağlanabilir⁶⁸.

SONUÇ

BMGK'nın 76/300 sayılı Kararının tarihi bir karar olmadığı düşünülse de, bu kararın, çevrenin korunması ile insan haklarının geliştirilmesi arasındaki noktaları kademeli olarak ilişkilendirdiği aşamalı bir sürecin parçası olarak kabul edebiliriz. Kendisine yöneltilen tüm eleştirilere rağmen, BM'nin “*normatif dalga*” oluşturma konusunda benzersiz bir yeteneğe sahip olduğu ayrıca kabul edilmektedir⁶⁹. İnsan Hakları Konseyi ve BMGK'nın benimsedikleri kararlar, uluslararası toplumun geri kalanına bir sinyal gönderme veya bir seyahat yönü

nı zamanda son on yılda 1.000'den fazla kırsal topluluğa güvenli içme suyu sağlamak için kırsal topluluklarla birlikte çalıştı. [Diğer bir örnek] Kanada son on yılda su ve sanitasyon altyapısını iyileştirmek için yerli topluluklarla ve 130'dan fazla toplulukla birlikte çalıştı.”: UN News, Climate and Environment, “Why the UN General Assembly must back the right to a healthy environment”, 22 July 2022, (Çevrimiçi) <https://news.un.org/en/story/2022/07/1123142>, E.T. 25.07.2023.

⁶⁷ UN News, Climate and Environment, “Why the UN General Assembly must back the right to a healthy environment”.

⁶⁸ BOYD, s. 25.

⁶⁹ Genel olarak bkz. RAMCHARAN, Bernard G., “Normative Human Rights Cascades, North and South”, *Third World Quarterly*, Y. 2016 V. 37, I. 7, 1234-1251.

gösterme gücüne sahiptir ve küresel, bölgesel ve ulusal düzeylerde daha fazla adım atılmasına ilham vermektedir.

BMGK'nın 76/300 sayılı Kararı temiz, sağlıklı ve sürdürülebilir çevre hakkının kabul edilmesini uzun bir yolculuğun sonu olarak sunsa da, aynı zamanda yeni bir yolculuğun da başlangıcını temsil etmektedir; dünyanın dört bir yanındaki hak sahipleri ve tüm insan yaşamının bağlı olduğu doğal çevre için bu evrensel hakkı pratikte de anlamlandırma yolculuğu bulunmaktadır. Bu yolculuk ister Özel Raportörün daha fazla çalışması, ister ilgili BM antlaşma organlarının genel yorumları veya belki bazı yeni uluslararası araçlar (örneğin, iki uluslararası sözleşmeye yönelik ortak bir isteğe bağlı protokol) aracılığıyla olsun, yeni evrensel sağlıklı çevre hakkının kapsamını ve içeriğini netleştirmek bu yeni yolculukta bir başlangıç noktası olacaktır.

BM İnsan Hakları ve Çevre Özel Raportörü David Boyd'un belirttiği gibi *“Bu gezegendeki pek çok insanın hayatı iklim krizinden ve çevresel bozulmadan etkileniyor. Bugün kelimenin tam anlamıyla milyarlarca insan o kadar kirli hava soluyor ki, beklenen yaşam sürelerini yıllarca azaltacak. Dünya çapında milyarlarca insan hala temiz suya veya yeterli suya erişemiyor. Dünya çapında milyarlarca insan sağlıklı ve sürdürülebilir şekilde üretilmiş gıdaları tüketmiyor ve hepimiz biyoçeşitliliğin azalmasından dolayı acı çekiyoruz. İnsanların biyoçeşitliliğin gerçekten de bu gezegendeki yaşamın temeli olduğunu anlamaları gerekiyor. Oksijen üreten bitkiler ve ağaçlar olmasaydı nefes alamazdık. Suyu filtreleyen ekosistemler olmasaydı, başımız büyük belada olurdu. Ve gerçek şu ki, insan olarak gelişmek için güvenli ve yaşanabilir bir iklime ihtiyacımız var. İşte bu yüzden bu hak çok kritik öneme sahiptir”⁷⁰.*

Sağlıklı bir çevre hakkına ilişkin BMGK Kararının kabul edilmesi, tanınması ve ulusal yasal çerçevelere dahil edilmesi, bu hakkın herkes tarafından etkili bir şekilde kullanılmasını sağlamak için gereken eylemin yalnızca başlangıcını temsil etmektedir Bundan sonra ne olacağı, devletlerin ve işletmeler gibi diğer paydaşların yerel, bölgesel ve uluslararası düzeylerde nasıl yanıt verdiğine ve bunlara nasıl uyduğuna bağlı olacaktır.

Sağlıklı bir çevre hakkını destekleme görevi, her şeyden önce, tüm insan haklarına saygı duyma, bunları koruma ve yerine getirme yükümlülüğü olan devletlere aittir. Aynı zamanda, sağlıklı bir çevre hakkının gerçeğe dönüştürül-

⁷⁰ UN News, Climate and Environment, “Why the UN General Assembly must back the right to a healthy environment”.

mesinde herkesin oynayacağı önemli bir rol bulunmaktadır. BMGK'nın 76/300 sayılı Kararı, “Devletler, uluslararası kuruluşlar, ticari işletmeler ve diğer ilgili paydaşlara, herkes için temiz, sağlıklı ve sürdürülebilir bir çevre sağlamaya yönelik çabaları artırmak için politikalar benimsemeye, uluslararası işbirliğini geliştirmeye, kapasite geliştirmeyi güçlendirmeye ve iyi uygulamaları paylaşmaya devam etmeye” çağırılmaktadır⁷¹.

Artık yapılması gereken temiz, sağlıklı ve sürdürülebilir bir çevre hakkının yaygınlaştırılması ve uygulanmasıdır. Temiz, sağlıklı ve sürdürülebilir bir çevre hakkının açıkça tanınması, herkes için insan haklarının ve çevrenin korunmasının geliştirilmesinde önemli bir adımdır. Bununla birlikte, bu tanıma, temiz, sağlıklı ve sürdürülebilir bir çevre hakkının ancak pratikte de uygulanmasıyla anlamlı olacaktır.

⁷¹ United Nations General Assembly, Resolution 76/300 (28 July 2022) A/RES/76/300, parag. 4.

Hakem Değerlendirmesi : Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması : Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek : Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review : *Externally peer-reviewed.*

Conflict of Interest : *The author has no conflict of interest to declare.*

Grant Support : *The author declared that this study has received no financial support.*

KAYNAKÇA

Additional Protocol to the American Convention on Human Rights in the Area of Economic, Social and Cultural Rights (Protocol of San Salvador), 17 November 1988, (Çevrimiçi) <http://www.oas.org/en/sare/social-inclusion/protocol-ssv/docs/protocol-san-salvador-en.pdf>, E.T. 24.07.2023.

Agenda 21, United Nations Conference on Environment & Development Rio de Janeiro, Brazil, 3 to 14 June 1992, (Çevrimiçi) https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/Agenda21.pdf?_gl=1*trnmrg*_ga*MTAwNzc1Mzg2Mi4xNjYyMzg2MzA2*_ga_TK9BQL5X7Z*MTcwMjc1NjgzNC40My4xLjE3MDI3NTg4NDYuMC4wLjA., E.T. 16.12.2023.

Arab Charter on Human Rights, 15 September 1994, (Çevrimiçi) <https://digitallibrary.un.org/record/551368?ln=en>, E.T. 24.07.2023.

ASEAN Human Rights Declaration, 19 November 2012, (Çevrimiçi) <https://asean.org/asean-human-rights-declaration/>, E.T. 24.07.2023.

Association of Southeast Asian Nations, (Çevrimiçi) <https://asean.org/>, E.T. 24.07.2023.

ATAPATTU, Sumudu, “The Right to a Healthy Life or the Right to Die Polluted?: The Emergence of a Human Right to a Healthy Environment Under International Law”, **Tulane Environmental Law Journal**, Y. 2002, V. 16, I. 1, 65-126.

ATAPATTU, Sumudu / SCHAPPER, Andrea, **Human Rights and the Environment**, Routledge, London, 2019.

BOYD, David R., “Catalyst for Change: Evaluating Forty Years of Experience in Implementing the Right to a Healthy Environment”: KNOX, John H. / PEJAN, Ramin, **The Human Rights to a Healthy Environment**, Cambridge University Press, Cambridge, 2018.

BRATSPIES, Rebecca, “Do We need a Right to a Healthy Environment?”, **Santa Clara Journal of International Law**, Y. 2015, V. 13, 31-69.

Convention on Access to Information, Public Participation in Decision-Making and Access to Justice in Environmental Matters, 25 June 1998, (Çevrimiçi) <https://unece.org/DAM/env/pp/documents/cep43e.pdf>, E.T. 24.07.2023.

- Convention on Persistent Organic Pollutants, May 22, 2001, 40 I.L.M. 532 (2001), (çevrimiçi) https://treaties.un.org/Pages/ViewDetails.aspx?src=TREATY&mtdsg_no=XXVII-15&chapter=27&clang=_en, E.T. 16.12.2023.
- Declaration of the United Nations Conference on the Human Environment, Stockholm, 16 June 1972, <https://legal.un.org/avl/ha/dunche/dunche.html>, E.T. 24.07.2023.
- DUYMAZ, Erkan, “Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi’nin Çevrenin Korunmasına Katkısı”, **İ. Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, Y. 2012, S. 47, 121-160.
- Florea v. Romania, European Court of Human Rights, 14 September 2010, App. no. 37186/03, (Çevrimiçi) [https://hudoc.echr.coe.int/#%22itemid%22:\[%22001-100357%22\]](https://hudoc.echr.coe.int/#%22itemid%22:[%22001-100357%22]), E.T. 16.12.2023.
- GÜNEŞ, Ahmet M., “Uluslararası Çevre Hukuku Üzerine Bir İnceleme”, **İÜHFİM**, Y. 2012, C. LXX, S. 1, 83-114.
- GÜNTHER, Handl, Declaration of the United Nations Conference on the Human Environment, Stockholm, 16 June 1972 and Rio Declaration on Environment and Development, Rio de Janeiro, 14 June 1992, (Çevrimiçi) <https://legal.un.org/avl/ha/dunche/dunche.html>, E.T. 16.12.1992.
- KAYPAK, Şafak, “Çevre Hukukunun Ulusal ve Uluslararası Boyutları”, **Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Y. 2012, S. 10, 205-242.
- KNOX, John H., Report of the Independent Expert on the issue of human rights obligations relating to the enjoyment of a safe, clean, healthy and sustainable environment” (Mapping Report), U.N. Doc. A/HRC/25/53 (30 December 2013), (Çevrimiçi) <https://digitallibrary.un.org/record/766887?ln=en>, E.T. 24.07.2023.
- KOIVUROVA, Timo, **Introduction to of International Environmental Law**, Routledge, London, 2014.
- Kyoto Protocol to the United Nations Framework Convention on Climate Change, Dec. 10, 1997, 37 I.L.M. 22 (1998), (çevrimiçi) <https://unfccc.int/resource/docs/convkp/kpeng.pdf>, E.T. 16.12.2023.
- López Ostra v Spain, European Court of Human Rights, 9 December 1994, App. No. 16798/90, A/303-C, (Çevrimiçi) [https://hudoc.echr.coe.int/FRE#%22itemid%22:\[%22001-57905%22\]](https://hudoc.echr.coe.int/FRE#%22itemid%22:[%22001-57905%22]), E.T. 24.07.2023.
- OHCHR and UNEP, “Promotion and Protection of Human Rights Science and Environment: Report of the Joint OHCHR and UNEP Seminar on Human Rights and the Environment”, U.N. Doc. E/CN.4/2002/WP.7 (Jan. 16, 2002), (Çevrimiçi) http://www.ohchr.org/Documents/Issues/Environment/Reportonjoint_OHCHR-UNEPseminar2002.pdf, E.T. 24.07.2023.
- Öneryıldız v. Turkey, European Court of Human Rights, 30 November 2004, App. no. 48939/99, (Çevrimiçi) [https://hudoc.echr.coe.int/fre#%22itemid%22:\[%22001-67614%22\]](https://hudoc.echr.coe.int/fre#%22itemid%22:[%22001-67614%22]), E.T. 24.07.2023.
- ÖZDEK, E. Yasemin, **İnsan Hakkı Olarak Çevre Hakkı**, Türkiye ve Ortadoğu Amme İdaresi Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1993.

- Paris Agreement, 2015, (Çevrimiçi) https://unfccc.int/files/essential_background/convention/application/pdf/english_paris_agreement.pdf, E.T. 24.07..
- PAZARCI, Hüseyin, “Çevre Sorunlarının Uluslararası Boyutları ve Uluslararası Hukuk”, **AÜ. SBF. Yayınları** (Fehmi Yavuz’a Armağan), Y. 1983, 201-237.
- RAMCHARAN, Bernard G., “Normative Human Rights Cascades, North and South”, **Third World Quarterly**, Y. 2016 V. 37, I. 7, 1234-1251.
- Regional Agreement on Access to Information, Public Participation and Justice in Environmental Matters in Latin America and the Caribbean (Escazu Agreement), (Çevrimiçi) https://treaties.un.org/Pages/ViewDetails.aspx?src=IND&mtdsg_no=XXVII-18&chapter=27&clang=_en, E.T. 24.07.2023.
- Report of the World Commission on Environment and Development: Our Common Future, (çevrimiçi) https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/5987_our-common-future.pdf, E.T. 16.12.2023.
- Rio Declaration on Environment and Development, 1992, (Çevrimiçi) https://www.un.org/en/development/desa/population/migration/generalassembly/docs/globalcompact/A_CONF.151_26_Vol.I_Declaration.pdf, E.T. 16.12.2023.
- SAND, Peter, “The Evolution of International Environmental Law”: BODANSKY, Dan / BRUNNÉE, Jutta / HEY, Ellen, *The Oxford Handbook of International Environmental Law*, Vol. 29, 2007.
- SANDS, Philippe / PEEL, Jacqueline, FABRA, Adriana / MACKENZIE, Ruth, **Principles of International Environmental Law**, Cambridge University Press, Cambridge, 2018.
- Saramaka People v. Suriname, Inter-American Court of Human Rights, 12 August 2008, (Çevrimiçi) https://www.corteidh.or.cr/docs/casos/articulos/serie_185_ing.pdf, E.T. 24.07.2023.
- Stockholm Conference, Participant List, (Çevrimiçi) <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/NL3/217/10/PDF/NL321710.pdf?OpenElement>, E.T. 24.07.2023.
- The African Charter on Human and Peoples’ Rights, 27 June 1981, (Çevrimiçi) <https://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/Volume%201520/volume-1520-I-26363-English.pdf>, E.T. 24.07.2023.
- The Social and Economic Rights Action Center for Economic and Social Rights v. Nigeria, Communication No. 155/96, African Commission on Human and Peoples’ Rights, 27 My 2022, (Çevrimiçi) <https://www.escri-net.org/sites/default/files/serac.pdf>, E.T. 24.07.2023.
- UN News, Climate and Environment, “Why the UN General Assembly must back the right to a healthy environment”, 22 July 2022, (Çevrimiçi) <https://news.un.org/en/story/2022/07/1123142>, E.T. 25.07.2023.
- UNEP, About UN Environment Programme, (çevrimiçi) <https://www.unep.org/about-un-environment>, E.T. 16.12.2023.

- UNGA Res. 42/187 (1987), (çevrimiçi) <https://digitallibrary.un.org/record/153026?ln=en>, E.T. 16.12.2023.
- UNGA Res. 43/196 (1988), (çevrimiçi) https://digitallibrary.un.org/record/54291?ln=zh_CN, E.T. 16.12.2023.
- UNGA Res. 44/228 (1989), (çevrimiçi) <https://digitallibrary.un.org/record/82555?ln=en>, E.T. 16.12.2023.
- UNGA, Human Rights Obligations Relating to the Enjoyment of a Safe, Clean, Healthy and Sustainable Environment, 19 July 2018 (A/73/188), (Çevrimiçi) <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N18/231/04/PDF/N1823104.pdf?OpenElement>, E.T. 16.12.2023.
- United Nations, Conferences: Environment and Sustainable Development, (Çevrimiçi) <https://www.un.org/en/conferences/environment>, E.T. 24.07.2023.
- United Nations Conference on Environment & Development Rio de Janeiro, Brazil, 3 to 14 June 1992, (Çevrimiçi) <https://www.un.org/en/conferences/environment/rio1992>, E.T. 16.12.2023.
- United Nations Framework Convention on Climate Change (UNFCCC), May 9, 1992, 1771 U.N.T.S. 107, (çevrimiçi) https://treaties.un.org/doc/source/recenttexts/unfccc_eng.pdf, E.T. 16.12.2023.
- United Nations, Report of the World Commission on Environment and Development: Our Common Future From One Earth to One World (Brundtland Report), (Çevrimiçi) <https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/5987our-common-future.pdf>, E.T. 24.07.2023.
- United Nations, “Stockholm+50: a healthy planet for the prosperity of all - our responsibility, our opportunity Stockholm”, Report, 2 and 3 June 2022, (Çevrimiçi) https://wedocs.unep.org/bitstream/handle/20.500.11822/40618/Stockholm50_Report.pdf?sequence=1&isAllowed=y, E.T. 24.07.2023.
- United Nations General Assembly, Resolution 76/300 (28 July 2022) A/RES/76/300, (Çevrimiçi) <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N22/442/77/PDF/N2244277.pdf?OpenElement>, E.T. 25.07.2023.
- United Nations General Assembly, Resolution 64/292, (28 July 2010) A/RES/64/292, (Çevrimiçi) <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N09/479/35/PDF/N0947935.pdf?OpenElement>, E.T. 25.07.2023.
- United Nations Human Rights Council, Resolution 48/13 (8 October 2021) A/HRC/RES/48/13, (Çevrimiçi) <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/G21/289/50/PDF/G2128950.pdf?OpenElement>, E.T. 25.07.2023.
- United Nations Human Rights Council, “Right to a healthy environment: good practices: Report of the Special Rapporteur on the issue of human rights obligations relating to the enjoyment of a safe, clean, healthy and sustainable environment”, (2019) A/HRC/43/53, (Çevrimiçi) <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/G19/355/14/PDF/G1935514.pdf?OpenElement>, E.T. 25.07.2023.

United Nations OHCHR, “Historic day for human rights and a healthy planet: UN expert”, 28 July 2022, (Çevrimiçi) <https://www.ohchr.org/en/press-releases/2022/07/historic-day-human-rights-and-healthy-planet-un-expert>, E.T. 25.07.2023.

United Nations OHCHR, “What is the Right to a Health Environment?”, (Çevrimiçi) <https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/2023-01/UNDP-UNEP-UNHCHR-What-is-the-Right-to-a-Healthy-Environment.pdf>, E.T. 25.07.2023.

United Nations, Conferences: Environment and Sustainable Development, United Nations Conference on Environment and Development, Rio de Janeiro, Brazil, 3-14 June 1992, (çevrimiçi)

<https://www.un.org/en/conferences/environment/rio1992>, E.T. 16.12.2023.

United Nations, Department of Economic and Social Affairs, Rights of Nature, (Çevrimiçi) [https://sdgs.un.org/partnerships/rights-nature-catalyst-implementation-sustainable-development-agenda-water#:~:text=Rights%20of%20Nature%20is%20a,clear%20water%20\(SGD%206\)%2C](https://sdgs.un.org/partnerships/rights-nature-catalyst-implementation-sustainable-development-agenda-water#:~:text=Rights%20of%20Nature%20is%20a,clear%20water%20(SGD%206)%2C), E.T. 16.12.2023.

World Charter for Nature, General Principles (Dünya Doğa Şartı), <http://www.un-documents.net/wcn.htm>, E.T. 16.12.2023.